

Eugen MUNTEANU

Traducțiile *fac* o literatură. Câteva reflecții despre traduceri, cultură și educație

E. M. – profesor la Facultatea de Litere a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, director-fondator al Școlii Doctorale de Studii Filologice (2005-2009), profesor invitat la Universitățile din Jena și Viena, director al Institutului de Filologie Română „Al. Philippide” din Iași (2009-2013). Principalele lucrări: *Aeterna Latinitas* (1997), *Introducere în lingvistică* (2015), *Lexicologie biblică* (2008). A coordonat proiectul «*Monumenta linguae Dacoromanorum*» (2009-2015, 15 volume tipărite) și ediția critică a versiunii „Nicolae Spătarul Milesco” a Vechiului Testament (2016, 2060 p.). A tradus și comentat texte de Sf. Augustin, Thomas de Aquino, Swedenborg, Jean-Jacques Rousseau, Rivarol, Wilhelm von Humboldt, Iacob Grimm, Ernst Renan, Eugenio Coseriu și Hans-Georg Gadamer.

Într-un un articol publicat în urmă cu câteva decenii în revista „Dialog”, unde mă refeream la raporturile dintre traducere și limbile literare, încheiam prin constatarea că, în bună măsură, limbile de cultură „mari”, cel puțin în Europa modernă, se caracterizează, între altele, și prin aceea că au reușit să-și asume, prin traduceri, toate sau aproape toate textele importante ale literaturii universale, din toate timpurile. Formulam chiar concluzia că unele dintre aceste culturi naționale moderne, precum, să zicem, cultura română sau culturile maghiară, bulgară ori cehă, chiar dacă și-au articulat o limbă literară cultivată și afirmată ca atare, cu toate stilurile funcționale (în beletristică, știință, limbaj liturgic, jurnalistică etc.) manifestându-se viguros, susținând și o „literatură națională” onorabilă, riscă să „moară de tinere” și pentru că națiunile (popoarele sau comunitățile) care le-au creat nu au reușit să traducă integral „tezaurul” literaturii universale. Îmi mențin și astăzi această părere, în sprijinul căreia, după o bună experiență de traducător, pot aduce și alte argumente.

Generații după generații de elevi și studenți ne-am însușit ca pe o axiomă afirmația de la

1840 a lui Mihail Kogălniceanu, după care „traducțiile nu fac o literatură”, mai mult, că acestea, traducerile, sunt nocive, deoarece „omoaară în noi duhul național”. Avem aici un caz tipic de formulare a unuia dintre acele „adevăruri militante”, postulat sau lozincă, menite să trezească conștiințele unei generații, spre a le orienta către un anumit scop. Scopul dorit la 1840 era crearea unei „literaturi naționale” originale. Fragmentul-cheie din *Introducția* din primul număr al „Daciei literare” merită să fie re-amintit în întregime: „Dorul imitației s-a făcut la noi o manie primejdioasă, pentru că omoară în noi duhul național. Această manie este mai ales covârșitoare în literatură. Mai în toate zilele ies de sub teasc cărți în limba românească. Dar ce folos, că sunt numai traducții din alte limbi și încă și acele de-ar fi bune! Traducțiile însă nu fac o literatură. Noi vom prigoni cât vom putea această manie ucigătoare a gustului original, însușirea cea mai prețioasă a unei literaturi. Istoria noastră are destule fapte eroice, frumoasele noastre țări sunt destul de mari, obiceiurile noastre sunt destul de pitorești și de poetice pentru ca să putem găsi și la noi subiecturi de scris, fără să avem pentru aceasta trebuință să ne împrumutăm de la alte nații. Foaia noastră va primi cât se poate mai rar traduceri din alte limbi; compuneri originale îi vor umple mai toate coloanele”. Argumentația lui Kogălniceanu este o componentă legitimă a discursului fondator pe care-l numim *pașoptist*, discurs care cuprindea și alte teme cvasiunanim acceptate: modernizarea structurilor administrativ-politice, unirea românilor într-un singur stat, modernizarea societății prin orientarea spre Occident, asumarea conștientă a identității latino-romanice, renunțarea la grafia chirilică tradițională și adoptarea unei ortografii (etimologice) pe baze latinești, teatru național, presă națională, învățământ general, universități, instituții academice, știință și artă națională etc.

Dacă, repet, funcția militantă a unei lozinci precum „traducțiile nu fac o literatură” ar putea fi acceptată, la rigoare, ieșită de sub pana unuia dintre membrii cei mai marcanți și mai inspirați ai generației fondatoare a modernității românești, cu toate evidentele ei inadvertențe logice și istorice, de neînțeles este că ideea este reluată astăzi în mod anacronic și populist de către un politician angrenat, dacă nu mă înșel, în gestionarea oficială a culturii în România: „Din momentul în care balanța circulației cărții străine la noi este atât de dezechilibrată, în defavoarea prezenței pe piață a literaturii române contemporane, putem

repetă răs-picat cuvintele lui Kogălniceanu. Traducerile nu numai că nu fac o literatură, dar chiar o împiedică să circule, privându-l pe scriitorul contemporan de șansa întâlnirii cu publicul. Și mai falsifică ceva: falsifică raportul dintre cerere și ofertă. Pentru că majoritatea cititorilor nu cumpără cărțile pentru conținutul lor, întrucât cititorii profesioniști sunt și vor rămâne mereu o minoritate ne semnificativă. Cumpărătorul de carte o ia pentru ce reprezintă o carte, o promisiune sau o așteptare. În timp, regula lecturii este că ajungi să produci ceea ce consumi sau, mai simplu spus, după un timp în care ți se oferă numai carte străină, ajungi să ceri tu însuși numai carte străină. Literatura română devine o curiozitate, despre ale cărei succese peste hotare află din când în când, din jurnalele de știri” (Ionuț Vulpescu, în „Cultura”, nr. 470/2014).

Apropoae fiecare propoziție din fragmentul de mai sus conține un raționament greșit! Nu neg necesitatea ca statul să se implice consistent la nivel economic, fie chiar și prin măsuri de „discriminare pozitivă”, în stimularea și sprijinirea creației literare autohtone, dar aceasta este altă problemă.

Afirm că fără traduceri nu există și nu poate exista literatură națională. Dacă literatură națională înseamnă nivelul creativ cel mai specific și mai rafinat al unui idiom istoric oarecare, acesta nu se poate naște *ex nihilo*, adică din resurse proprii. Arhetipurile imaginației sunt, în mod necesar, universale, ca și universalitățile limbajului. Idiomurile (limbile istorice) sunt entități relativ etanșe, iar singura soluție de comunicare între ele este traducerea. Instruiți de maestrul hermeneuticii (Sf. Augustin, Schleiermacher, Wilhelm von Humboldt, Ernst Cassirer, Hans Georg Gadamer, Paul Ricoeur, Eugenio Coseriu), știm astăzi foarte bine acest lucru! Fără traducere (*metáphrasis, versio, transpositio, translation, traduction, traducción, Übersetzung, perevod*), limbile și culturile devin cu timpul entități autarhice și infertile sau, în cazul cel mai bun, culturi tradiționale orale, „minore”, în sensul atribuit de Lucian Blaga acestui termen. Cum poate apărea într-o cultură tânără și incipientă un scriitor autentic, poet, prozator sau dramaturg, dacă accesul larg la marea tradiție universală îi este interzis? Unii, mai instruiți, pot citi literatură mare în una sau două limbi „de circulație”, dar nicio persoană

umană nu poate stăpâni simultan toate limbile importante, nici măcar o parte dintre ele. Scriitor poate visa să devină doar acela care este în stare să citească în limba sa pe Homer și tragicii greci, pe Vergiliu și Horațiu, poezia latină medievală, pe Dante, Shakespeare, Cervantes, pe Goethe, poeții romantici germani și englezi, marii prozatori, Balzac, Flaubert, Tolstoy, Dostoievsky, poezia modernă, pentru a menționa, mai mult sau mai puțin la întâmplare, câteva vârfuri ale literaturii universale. Așadar, fără componenta universală, achiziționată în timp, prin traduceri, o tradiție literară națională nu este posibilă.

Biblia este textul cel mai tradus din istorie. Sunt, probabil, peste cinci sute limbile și dialectele care dețin, în traducere integrală, textele *Sfintei Scripturi*. În limbile de cultură importante ale erei moderne, versiunile biblice sunt numeroase și diferite, alcătuiind veritabile galaxii semantico-imaginative ale comunităților naționale respective. Fundament confesional comun al celor trei religii monoteiste majore, iudaismul, creștinismul și islamismul, *Biblia* este însă mult mai mult decât atât. Hipertext central, sursă de teme, motive, structuri, personaje, paradigme pentru literatură și artele plastice, rezervor al paremiologiei (inter)naționale, *Biblia* este deopotrivă o componentă esențială a comunității conceptuale europene, alături și împreună cu moștenirea clasicismului greco-latin, într-o sinteză interculturală de o mare vitalitate și putere de atracție. Europa noastră este darul suprem pe care, după ce l-a construit timp de trei milenii, Mediterana îl oferă umanității. Sinteza iudeo-grecescă nu este un mit sau un construct culturologic, ci o realitate. Europocentrismul nu este o vină, ci un merit!

Putem admite că la originea istorică a acestui construct, cultura europeană, se află un eveniment traductiv. Prin traducerea *Bibliei* ebraice mai întâi în greacă, apoi în latină, poporul ales s-a transformat, dintr-unul din zecile de triburi nomade cu identitate neclară ale Orientului Apropiat, în piatra unghiulară a istoriei moderne. Procesul a durat sute de ani, iar faptele și eroii lui se cunosc bine de orice persoană educată.

Ca efect al cuceririlor militare ale lui Alexandru cel Mare, dar și prin marea sa atractivitate culturală și civilizatorie, modelul elenic s-a impus în jurul anului 300 î. Hr., oicumena elenistică incluzând largi

spații politico-geografice și vechi culturi, între care și pe cele egipteană, persană și babiloniană. Vocația universalistă a culturii elenice, cu urbanismul, mobilitatea, capacitatea de sinteză, artele, filosofia, științele și politeismul ei, a intrat în coliziune cu monoteismul iudaic, a cărui vocație universalistă se precizase, la rândul ei, suficient de clar de veacuri bune. Deși aflat în declin politic ca urmare a captivității babiloniene, „poporul ales” își manifesta, în Palestina și în diaspora, o admirabilă vitalitate. Mărturiile abundă în privința incompatibilității dintre cele două culturi. Pentru iudeii doctrinari, politeismul grecesc era forma cea mai respingătoare a alterității păgâne, iar, pe de altă parte, textele greco-latine ale epocii abundă în accente anti-iudaice. Menite parcă să se nimicească reciproc, cele două culturi au „căzut la pace” în cele din urmă. Primul eveniment semnificativ al acestei „împăcări” este o traducere. Cunoscută cu numele latinesc *Septuaginta*, transpunerea integrală a cărților *Vechiului Testament* a fost realizată de învățați evrei din Alexandria, pentru nevoile spirituale ale comunității lor, cea mai numeroasă din diaspora evreiască, ai cărei membri uitaseră limba ebraică. Deși tradiția, sintetizată în celebra *Scrisoare a lui Aristee* de pe la jumătatea secolului al II-lea î. Hr. spune că inițiativa a aparținut regelui egiptean Ptolemeu al II-lea Filadelful și s-a realizat sub inspirație divină de către 72 de rabini învățați aduși din Palestina, traducerea din ebraică în greacă s-a făcut treptat, pe parcursul multor decenii, începând, probabil, cu jumătatea secolului al III-lea î. Hr. Asamblarea tuturor cărților *Bibliei* iudaice în versiune grecească trebuie considerată drept cel mai important eveniment traductiv al Antichității, cu consecințe istorice incalculabile. Această *Biblie* grecească a fost textul de referință al Apostolilor lui Iisus Hristos, mediul și cadrul în care s-a născut și definit creștinismul primitiv. *Evangeliiile* și, de fapt, întregul *Nou Testament* au fost scrise în grecește, limba universală a epocii. După conciliul de la Iamnia (cca 70-90 d. Hr.), când iudeii s-au separat definitiv, excluzându-i din comunitatea mozaică (devenită, cu vremea, rabinică) pe adepții lui Iisus Galileanul, *Septuaginta* a devenit referința textuală unică a creștinilor, *Biblia* apologetilor creștini și a Sfinților Părinți. Monopolul *Septuagintei* a încetat o dată cu apariția versiunii latinești, finalizată la sfârșitul secolului al IV-lea de către Sfântul Ieronim. Așadar, și aceasta din urmă tot o traducere!

Două mici popoare caucaziene, cel georgian și cel armean, își datorează identitatea, supraviețuirea și continuitatea traducerii în limbile lor, încă de pe la începutul secolului al V-lea, *Sfintei Scripturi*. Ca să nu mai vorbim despre rolul jucat în configurarea identităților popoarelor slave de limba slavonă, creată în secolul al IX-lea de Sfinții Chiril și Metodiu pentru a traduce *Evangeliiile*, în scopul creștinării boemilor și a moravilor.

Actul traducerii este mai întâi și mai ales un gest de reverență și prețuire pentru „limba-țintă”, socotită demnă să poarte un mesaj spus anterior, original și mai bine, în altă limbă: „A traduce cu adevărat înseamnă să adaptezi în limba ta ceea ce a fost spus în altă limbă”, scrie Martin Luther într-o predică. Marele reformator mai știa că „trebuie să ne uităm în jurul nostru cum vorbește o mamă în casa ei, copiii pe stradă, omul obișnuit la piață și să observăm ce le iese din gură, cum rostesc ei cuvintele, și apoi traducem; atunci ei vor înțelege și vor observa că li se vorbește în limba germană”. Este vorba aici de pasul decisiv pe care, la un moment dat, o limbă vernaculară oarecare îndrăznește să îl facă spre a se emancipa de sub tutela limbii de cultură dominante și oficiale (latina, greaca, slavona...). Asemenea multora (nu toate) dintre limbile literare europene actuale, româna are în comun cu germana literară modernă (*Hochdeutsch*) recursul la traducerile biblice ca izvor primar! Am scris destul de mult pe această temă și îmi permit să trimit pe cititorul interesat la aceste texte.

Un susținător mai convingător al traducerilor și al traducătorilor decât Johann Wolfgang von Goethe nu poate fi găsit. Harnic traducător el însuși din greaca veche, latină, italiană, franceză, spaniolă, interesat de versiunile originare ale *Vechiului Testament* și *Coranului*, ale poeziei persane, arabe și chineze medievale, de poezia populară vechi-sârbească sau boemiană, inventator al conceptului de literatură universală (*Weltliteratur*), domnul consilier secret al curții de la Weimar i-a înțeles și onorat ca nimeni altul pe traducători. Orice traducător, scrie

autorul lui *Faust* într-o scrisoare din 1827 către Thomas Carlyle, trebuie privit „ca cineva care se străduiește să fie un mediator în acest comerț spiritual general și care își face o profesie din susținerea acestui schimb universal. Căci, orice am putea spune despre neajunsurile traducerii, aceasta este și rămâne una dintre cele mai importante și mai onorabile ocupații ale schimbului universal general”. Sau, în altă parte: „Traducătorii trebuie văzuți ca niște profesioniști ai contactelor, care ne relevă ca fiind admirabile frumuseți pe jumătate învăluite [în misterul limbii originare]. Ei trezesc în noi o irepresibilă atracție către original” (*Maxime și reflecții*, 1826).

Când te adresezi unui grup de tineri de 21-23 de ani, masteranzi în filologie românească și, vorbindu-le în treacăt despre Trăsnea, constăți că niciunul nu cunoaște acest personaj, atunci, ca profesor, ai o mare problemă! Aceeași problemă pe care ai avut-o la Sorbona în urmă cu aproape douăzeci de ani când, chemat să predai limba și literatura română, constatai că, între cei vreo douăzeci de tinere și tineri vioi, sănătoși și, aparent, binevoitori, niciunul nu auzise de ... Pantagruel! Ce se întâmplă?, te întrebi. Atât de mult s-a schimbat lumea în care trăiești încât, în scurta ta viață de până acum, lumea referințelor imaginare, a paradigmelor la care, împreună cu congenerii tăi ai învățat să te raportezi, a devenit alta, la care nu mai ai acces? Care este vina sau responsabilitatea ta? Lucrurile îți scapă oricum de sub control? Nu am un răspuns. Pot doar să spun: Dacă doriți să aveți o societate cultivată și responsabilă, recunoașteți, inclusiv prin nivelul remunerației, puterea imensă pe care o au învățătorii și profesorii de limbă și literatură română, cărora le încredințați inteligența și, poate, și sufletul copiilor voștri! Doar de la ei, sau mai ales de la ei, profesorii de limbă română, copiii de azi, viitorii tineri și adulți de mâine, pot afla cine sunt și ce înseamnă Nică a lui Ștefan a Petrei Ciubotariul și Trăsnea, și Dl. Goe, și Budulea Taichii, și Niculae Moromete, dar și Hercules, Ahile, Aeneas, Roland, Cidul, Don Quijote, Gulliver... Presupunând că despre Avraam, Iacov, Iov, Samson, David, Ioan Botezătorul le va fi spus câte ceva și părintele profesor de religie!

Traducătorii știu cel mai bine cât de imperfect este rezultatul muncii lor. În ultimă instanță, în „forma lor internă” limbile sunt, spuneam mai sus, entități etanșe. Dacă textele științifice și, parțial, proza și filosofia, pot fi transpuse mulțumitor, poezia rămâne intraductibilă. Parafrazându-l pe Wilhelm von Humboldt, care se referea într-un context la forma scrisă a cuvintelor în raport cu rostirea vie, putem spune că, în traducere, poeziile sunt niște mumii ale originalului. Chiar și așa, efortul merită totuși făcut, căci altă punte între limbi în afară de traducere nu există. „În traducere, trebuie să te apropii până aproape de limita intraductibilului; abia atunci ai însă garanția că îți apropii o națiune și o limbă străină”, scria Goethe în aceleași *Maximen und Reflexionen* din 1826.

Fiecare dintre limbile mari ale Europei deține zeci de versiuni ale *Iliadei* lui Homer, cele mai vechi, în franceză, datează încă din secolul al XV-lea. În limba engleză există aproape 100 de versiuni ale *Iliadei*, unele semnate de autori mari precum Dryden sau Pope. În germană sunt peste o duzină de versiuni, cea mai veche a fost tipărită la 1625 de Johannes Spreng. Dar cea mai frumoasă și mai populară versiune este cea tipărită prima dată în 1793 de Johann Heinrich Voss. Nemții cultivați socotesc această traducere o capodoperă a literaturii germane, după cum și noi socotim *Iliada* (1912) lui George Murnu drept o piesă de frunte a patrimoniului literar național. Am avut norocul să îmi cadă în mână această carte la vârsta potrivită, pe la 13-14 ani. Entuziasmul juvenil al acelei lecturi ingenui și neîndrumate de nimeni m-a marcat definitiv.

Anul trecut, la un simposion ținut la Mainz, o colegă de la Petersburg povestea despre activitatea ei de directoare a unui institut în care primesc o instrucție specială tineri filologi veniți din foste republici sovietice asiatice, precum Uzbekistan, Kazahstan, Kârgâzstan sau Turkmenistan, pentru a se ocupa, ca viitori traducători profesioniști, de transpunerea marilor opere ale literaturii universale în limbile lor. Cu o

populație numeroasă, cu economii dinamice și cu conștiință identitară emergentă, aceste națiuni constată cât de mare este handicapul de a nu avea acces „idiomate maiorum” la literatura universală! În programul conceput în acest scop, doamna profesoară s-a inspirat, declara ea, din experiența israeliană. În primele decenii ale existenței sale, guvernul Israelului a finanțat un proiect de traducere a textelor fundamentale ale culturii universale în ivrit, noua limbă oficială a statului.

Despre rolul jucat de traduceri în formarea unui public românesc și în exersarea gustului pentru lectură în chiar secolul anterior momentului în care Kogălniceanu declara ritos că traducțiile nu fac o literatură și despre însăși configurarea, pe această cale, a unui stil beletristic al românei literare, cu altă ocazie.

Iași, 19 martie 2018